

JOAN CUSCÓ I CLARASÓ

Universitat de Barcelona
joancusco@ub.edu

DE JOAN MARAGALL I FRANCESC PUJOLS

Resum:

En aquest article abordem els diversos aspectes a través dels quals Joan Maragall va ser decisiu, i va exercir el seu mestratge, en la manera de pensar i en l'activitat intel·lectual i pública de Francesc Pujols (1882-1962). Tractem de la seva amistat, de com l'un va parlar i analitzar l'obra de l'altre, d'aquells conceptes que enllacen l'obra de l'un amb la de l'altre i, sobretot, de com Francesc Pujols desplega les idees estètiques i polítiques de Joan Maragall al llarg de tota la seva vida.

Paraules clau: Joan Maragall — Francesc Pujols — bellesa — iberisme — filosofia catalana

Abstract:

In this article, we are going to talk about some aspects in which Joan Maragall was decisive and where he performed his mastery on Francesc Pujols' (1882-1962) way of thinking as well as in his intellectual and public activity. We are going to analyse their friendship and what one said about the other, how they analysed each other's work and the concepts that links one's work with the other and what is more important how Francesc Pujols unfolds Joan Maragall's aesthetic and political ideas throughout his life.

Key words: Joan Maragall — Francesc Pujols — beauty — iberism — Catalan philosophy

L'any 1904 Joan Maragall va escriure el pròleg del primer i únic llibre de poesies de Francesc Pujols. L'any 1935 Francesc Pujols va escriure el pròleg al volum XXI de les *Obres Completes* de Joan Maragall. Per tant, sembla evident que algun tipus de relació hi va haver. Sobretot quan Pujols, una vegada i una altra, va dir que se sentia hereu de Maragall. I, també, pel fet que hi ha una correspondència entre tots dos (del 1903 al 1907) i pel fet que Pujols va fer conferències i escriure articles sobre el seu mestre.

Al llarg de tota la seva vida Francesc Pujols va fer una constant exaltació de Joan Maragall. Amb tot, per la idiosincràsia d'ambdós, és fàcil d'imaginar que la relació no va ser fàcil. Una dada significativa en aquest sentit és que Pujols va situar el sonet «A Vós» just davant del pròleg que Maragall li havia fet per al seu primer i únic llibre de poesies; i, una altra, ve de constatar que les relacions van esdevenir tenses quan el jove Pujols es va acostar als cercles anarquistes de Barcelona.

Feta aquesta primera aproximació ja podem entrar en l'anàlisi del tema que ens ocupa. Pujols sempre va dir que s'havia presentat als Jocs Florals per conèixer Joan Maragall («El castellano» 10-11) i, de fet, aquesta relació va ser una de les cartes de presentació del jove Pujols dins el món cultural barceloní. Així ho conta Amadeu Hurtado (90), en parlar de la penya que es reunia al Teatre Principal:

Allí s'havia abrigat per als seus primers contactes amb el món el meu amic Francesc Pujols, aleshores jove i molt poeta. Els seus títols de presentació, fora de la nostra amistat personal, eren per a uns l'haver guanyat la Flor Natural als Jocs Florals de Barcelona, que acabaven de tenir lloc sota la presidència de Maragall, i per a altres, l'ésser nebot del bisbe Morgades, que passava per un dels personatges més considerables dels entremestadors del catalanisme polític; però Pujols no tardava a treure els esperons d'un esperit precoç que es desfeia de tots aquests títols per a guanyar-ne uns altres de més qualitat, per compte propi, amb aquella agudes intel·lectual que havia de fer-ne una de les personalitats més originals del pensament català.

L'amistat entre el vell Maragall i el jove Pujols també la narra Mario Verdaguier (11) en explicar les seves anades a Els Quatre Gats:

El joven Pujols recortaba los artículos de Maragall, que aparecían todos los miércoles en el Brusi, y los pegaba en un cuaderno. Pujols no tardó en visitar la casa de Maragall [...], y junto con Pijoan se consideró discípulo del exaltador de la sardana. Encontraba muchas veces a Maragall sentado al piano, cantando escenas enteras de *Don Giovanni*, de Mozart, o fragmentos de *Rigoletto*, del viejo Verdi. Francisco Pujols escribió algunas de sus poesías sobre las mesas de Els Quatre Gats, que ya comenzaba a declinar hacia su desaparición. [...] De poeta delicado, Pujols fue derivando en filósofo, que cultivaba la más suculenta ironía.¹

Així mateix, en una entrevista del 1958, els fills de Maragall recorden les visites que a les tardes rebia el seu pare, entre les quals les de Pujols:

Se marchaba a su despacho [...] al del piso de arriba: una especie de estudio. Allí trabajaba hasta eso de las seis. No le interrumpíamos, jamás, su labor. Por la tarde llegaban sus amigos Pijoan, su íntimo Roura (Antonio), Eugenio d'Ors, Francisco Pujols, Bosch Gimpera. O los más jóvenes: Carner, Sagarra. Riba, creo recordar que vino a veces. Y Bofill y Ferro y Bofill y Matas. (Manzano 24)

De la correspondència (1903-1907)

La primera carta que Pujols envia a Maragall data del mes de juny de l'any 1903 i és el poema que dedicà a la festa de sant Joan.² El mes següent li escriu per contar-li que és a Viladrau i que ha visitat la casa de Joan de Serrallonga (de qui n'escriurà la sarsuela que, amb música d'Enric Morera, es representarà moltes vegades entre els anys 1922 i 1932), i li expressa que només ens interessa allò del que

¹ L'any 1961 és Pujols qui recorda com llegia i guardava els articles de Maragall: «Cuando en aquel tiempo tan lejano se me iba despertando el placer de la lectura, radiante de admiración por el maestro que yo no conocía, pasaba las semanas esperando el miércoles, que era el día que el artículo aparecía en el Brusi, y después de leerlo, releerlo y volverlo a leer, lo guardaba para tenerlo siempre conmigo, recortándolo del periódico, formando la colección que cuando Maragall se decidió a publicarlos en un volumen, le sirvió de original para la imprenta. / Allí en aquella prosa iluminadora como el verso, gocé, por primera vez en la vida, de la lírica del pensamiento, que muy pronto sustituiría en mí para siempre la lírica de la métrica» («El castellano» 11).

² Al Fons Joan Maragall de la Biblioteca de Catalunya s'hi conserven tretze cartes entre ambdós autors, entre les quals aquesta i les que comentem tot seguit. Les que Maragall va dirigir a Pujols foren publicades al volum XXIII de les *Obres Completes (Epistolari)* el 1936.

ens enamorem (com el paisatge de Viladrau i Joan de Serrallonga) i que a la natura es retroba amb ell mateix, lluny del brogit de la ciutat i de la vida bohèmia.

En la següent carta es declara un enamorat del Montseny i de Virgili i en una de posterior dirà que Pijoan és el Virgili català i manifesta a Maragall que després de l'estiu es retrobaran, de la mateixa manera que en el seu moment es van trobar cercant la bellesa a les palpentes. I dedica uns versos a Pijoan:

La font que jo se no la trobarieu és al mitg del bosc al peu d'una Alsina. Si hi passeu a prop ella us cridaria, si no m'vés cridat jo no la sabria
[...]
Quan mon enllà no et darà alegria, si et quedes aquí jo soc l'aigua viva.³

En el seu conjunt, són epístoles en què glossa els paisatges i, també, textos breus en què, de seguida, comença a fabular a partir dels paisatges i a ubicar-hi mites i llegendes. També diu que ha escrit molta poesia durant aquest 1903 i, el dia 5 de gener de 1904, que ha llegit més de dotze vegades el pròleg que Maragall ha escrit per al seu llibre de poesies.⁴ D'aquest pròleg, en fa un gran elogi: «Ja no es pot dir res més sobre la poesia. Tot lo altre que es digui es jocs de savis y entesos que no tinguin la innocència dels jocs dels nois. [...] Qui m'havia de dir a mi quan llegia aquells articles de V. que arribaria a tenir entre les planes del meu llibre les paraules més grans de V. sobre la poesia». A les següents cartes, ja del 1905, Pujols elogia sobremanera l'estil de Maragall, fins al punt que en una carta del mes de setembre compara la seva relació amb la que Lluïl estableix entre l'Amic i l'Amat. I, molts anys després, encara escriu: «La prosa poética del maestro me tenía el corazón robado; y obligado a no poder seguir sus enseñanzas en el verso delirava para seguirlos en la prosa» («El castellano» 11).

Amb les següents cartes, escrites a partir del mes de desembre del 1906 des de Madrid, Pujols li diu que li costa entendre el caràcter de la majoria d'intel·lectuals de la capital espanyola ja que es preocupen excessivament per les seves gestes històriques, les guerres i les victòries.⁵ I si el podria avalar per a ser el corresponsal de *La Veu de Catalunya* a Madrid, la ciutat on els falta més influència de Maragall i més interès per l'art i la literatura. Fins i tot arriba a dir que «el castellà és un torero cantant la jota», assegurant que «a Catalunya entre nosaltres hi ha molts cervells a la castellana, però a Castilla no hi ha cap cervell a la catalana».⁶

3 Aquests versos pertanyen al poema «La font» inclòs al *Llibre que conté les poesies d'en Francesc Pujols* (73) de Pujols. La interpretació d'aquest poema agafa tot un altre aire si el relacionem amb el fet que l'autor el dediqui a Pijoan.

4 És curiós que el 1935 Joan Anton Maragall digui a Pujols que ha rebut el volum XXI de les *Obres Completes* del seu pare i que tota la família han llegit i rellegit el pròleg que ell hi ha escrit i que cada vegada els agrada més.

5 Per comprendre molt millor aquest context hi ha dos llibres importants. El primer és l'estudi d'Andreu Navarra (2019) sobre José Ortega i Gasset i els catalans. El segon, l'opuscle sarcàstic *El mal del separatismo catalán* que Pujols va publicar l'any 1906 (i que es va reeditar el 2007).

6 Joan Maragall parla amb Pijoan d'aquesta estada a Madrid i li diu que Pujols s'hi avorreix quan hi havia anat a buscar distracció de la bona. I comenta: «L'amistat de vostè amb en Pujols representarà quelcom de gran en la poesia catalana» (*Epistolari* 41). Maragall sempre va defensar que Pujols havia de dedicar-se de ple a la poesia.

També parla de la visita al Museu del Prado i de la bellesa, la qual, moltes vegades es troba en l'obra més insignificant i ell la cerca seguint la definició de Maragall, segons la qual «és lo diví manifestant-se en la forma».⁷

Podem ben dir que la lectura d'aquestes cartes permet comprendre millor el pròleg de Maragall al llibre de poesies. Maragall ha vist, sobretot a les cartes, la prosa poètica del jove Pujols: com imagina i com elabora mites a partir del que veu i del que sent. Com fabula amb els paisatges i amb les llegendes. Com crea un imaginari propi. Cosa que agrada a un Maragall que, amb un cert panteisme spinozià, diu que hi ha un moment en què hom es fusiona amb el paisatge i, aleshores, Tot és U: «podeu dir que heu vist la muntanya i que l'heu dita bellament. I això és poesia; això és, unitat» (Pujols, *Llibre que conté* 16).⁸ La imaginació salvatge de Pujols poetitza la realitat donant-li vida.⁹ «La poesia consisteix en dir les coses tal com ragen (quan ragen en estat de gràcia)», diu Maragall (17). A partir de la poetització del món en redescobrim la vibració: la divinitat. I rebla el clau en dir que Pujols fa poesia de la bona perquè no se centra en fer versos bonics per fora (buits, trivials i enfardegats), sinó poemes en què hi dringa el fons. La força poetitzadora, «aquells versos vos semblaran una realitat molt més forta que el menjar i el beure, una realitat que donarà sentit a totes les altres, i a la seva llum tot lo del món ho veurem més clar que abans», rebla (18).

De memòria i poesia

Com bé diu Carlo Ginzburg (2010), quan fem arqueologia (com és el cas), hem de tenir ben clar que el nostre coneixement del passat és incert, discontinu, ple de llacunes i, finalment, basat en fragments i ruïnes. És un trencadís. Els primers fragments, que eren citacions de qui va conèixer Pujols i Maragall, i les poques cartes conservades entre ambdós (així com el que Maragall diu de Pujols en les cartes a Pijoan), permeten fer un primer trencadís. Una arqueologia difícil.

Hem vist com Pujols s'inscriu en el grup de joves intel·lectuals que volten Maragall i, a partir de les cartes, uns temes que comparteixen: la recerca de la bellesa, la preocupació política (que es resolrà en l'iberisme) i l'interès per donar vida ferma a la llengua catalana. Dit això, podem fer un pas més i posar sobre la taula el que Pujols diu repetidament, que en la cultura catalana contemporània hi ha tres hereus de Maragall: Eugeni d'Ors (des de la filosofia), Josep Pijoan (des de la poesia) i ell mateix (des d'ambdues disciplines).¹⁰ No ho podem pas negar. Amb tot, cal fer, d'entrada, dues advertències. En

7 A la Fundació Francesc Pujols es conserven les cartes de Pujols i, també, unes de posteriors dels fills de Maragall de la dècada del 1950 quan Pujols volia fer una reedició del seu llibre de poesies en celebrar-se cinquanta anys del premi que havia rebut (Fundació Francesc Pujols, manuscrits FFP489-493 i FFP581-583).

8 Eugeni d'Ors («Signe») fa veure que el desconcerta la influència d'Espinoza en Maragall i fins i tot dubta que l'hagi llegit. No obstant això, en les cartes entre Pijoan i Maragall es parla d'Espinoza i de la seva visió de la realitat.

9 Les paraules de Maragall són ben significatives: «I la seva poesia és ell mateix: té un cert desgarni graciós, d'il·luminat, i una certa sensualitat innocent. [...] En aquest xicot tot li entra i li surt pels sentits, com al poble, però amb més violència» (Pujols, *Llibre que conté* 19).

10 Amb to sarcàstic i en un text anònim publicat l'any 1917 se'ns diu que hi ha «tres grans homes de lletres catalans. / Xènius, Important de tota importància; potser, el nostre Goethe. / El Reverend doctor Frederic Clascar: genial manifestació de bàrbara sava acoplada al més ben tallat ordre llatí. / Grassa sanfaina de Rebelais i mel límpida de Plató, untant una coca de Vilafranca: la prosa de Francesc Pujols» («Nòtuls» 5).

primer lloc, que Pujols deixa de costat un altre company de viatge. Un company incòmode per d'Ors, per Pujols i per Pijoan: Diego Ruiz (Ferré 19-40). En segon lloc, que cal remirar i llegir bé la poesia de Pujols.

Sobre la primera qüestió, és curiós que les cartes entre Ruiz i Maragall coincideixin en el moment en què Pujols s'acosta al moviment anarquista i quan ell i Ruiz escriuen per a les mateixes publicacions (tant en les llibertàries com en les catalanistes). I, tant en un cas com en l'altre, la relació amb Maragall és ideològicament complicada.¹¹ L'any 1913 Diego Ruiz va fer una conferència a l'Ateneu Barcelonès sobre Verdaguer, Maragall i d'Ors. L'havia d'editar Enric Dieste, per a qui, en la part on tracta l'obra de Maragall, «se analiza su talento de poeta y de publicista, las raíces, la manifestación y las derivaciones de las ideas estéticas del cantor del *Comte Arnau*!, [que] representa, para Diego Ruiz, la juventud de la cultura catalana» (Dieste 3). Ruiz hi estudià el camí que portà Maragall d'*El Comte Arnau* (el lirisme) a *Nausica* (la tragèdia).¹² I ell defensa que la llengua i el pensament català han de caminar cap a l'art tràgic. Ho diu clar al poema «Oda a la llengua»: «Amb l'ira antiga; amb l'ira heroica; / amb l'ira forta; amb l'ira bàrbara / –eixampla ton ànima, oh llengua!, / ciselleu, oh poetes, el blanc marbre...» (Ruiz 3).

Per tant, per a Ruiz i per a Pujols, la importància del Maragall poeta ha de raure en la seva obra tràgica i no pas en la seva obra lírica, ja que aquesta és la que donarà to i fermesa a la cultura i a la llengua catalanes.

Tanmateix, sobre el segon tema, direm que a banda del fet que Pujols escrigui poèticament, no és estrictament un poeta hereu de Maragall. Per entendre el que volem dir, hi ha dos sonets de Pujols ben significatius. El primer és «A Vós» (que posa davant del pròleg de Joan Maragall) i el segon és «Sonet». En l'un Pujols diu que tota la seva vocació poètica va dirigida a la «Realitat» (*Llibre que conté* 13) i, en l'altre, que allò que vol caçar és la bellesa (84). Aquests són dos fets cabdals. I el que ve a mostrar en col·locar el sonet dedicat a la realitat per davant del pròleg de Maragall (i no pas dins el llibre) és que a partir d'ara (després del primer i últim llibre de poesia) l'accent es posa en la realitat (en la vocació filosòfica).¹³ Que la realitat serà la primera instància de tot, també de la bellesa, que és el tema que comparteix amb Maragall. Aquest fet indica un pas del treball poètic al treball filosòfic (quan Maragall

11 Pujols diu que és hereu de Maragall «a pesar de que él y yo, como saben nuestros amigos, estábamos separados por abismos ideológicos» («El mes de los ángeles» 6).

12 Entre Pujols i d'Ors, Pijoan i d'Ors o Pujols i Ruiz hi ha relacions ben diverses. Com havia dit Pujols, relacions de «co-sins oposats». Aquest fet, en el cas de la relació entre Pujols i Ruiz, que també afecta la manera com rellegeixen o assumeixen el mestratge i l'herència de Maragall, el trobem plasmat en els respectius llibres que el 1932 van dedicar a la Rabassa Morta. El punt de vista sobre aquest problema cabdal de la societat catalana que donen és ben il·lustratiu d'aquesta relació. Val a dir que el mateix any Pujols s'havia implicat, com a propietari, en la resolució del conflicte rabassaire i participat en reunions defensant la posició del Govern de la Generalitat de Catalunya.

13 Enric Casasses ho escriu ben clar a l'epíleg per a la reedició del llibre de poesia de Pujols: «Mostra una actitud, i no com exemple a seguir sinó com una possibilitat entre moltes, és a dir, no fa propaganda de la llibertat sinó que la posa en pràctica, i, per sobre de tot, es posa a la feina, que, per ell, és: primer de tot la Realitat, entendre-la. Segonament, separar la moral de les històries del "més enllà" i practicar-la sense escarafalls en aquest món terrenal en què ara estic. I tercer, fruit de la vida i de totes les seves sensacions» (*Llibre que conté* 165).

sempre va considerar que Pujols s'havia de dedicar de ple a la poesia),¹⁴ però no pas un trencament conceptual amb Maragall ja que ambdós autors coincideixen en què cal capgirar Plató i partir de la realitat per arribar a la bellesa, i no pas de la bellesa per anar a la realitat (Bladé 158-159; Maragall, *Epistolari* 66).

Del poeta

Val a dir, però, que durant un munt d'anys es va parlar de Pujols com a poeta hereu de Maragall.

Francesc Pujols diu que els dos poetes que més el van influir foren Jacint Verdaguer (per la seva força) i Joan Maragall. D'aquest últim, en destaca la sensualitat i la sensibilitat i, en cloure el pròleg al volum XXI de les *Obres Completes*, fa una rotunda afirmació: «sempre ens ha sabut molt greu que Catalunya no s'hagi adonat que En Francesc Pujols no és res més que el deixeble de Joan Maragall» (*Traduccions*, XVI).

Per a Tomàs Garcés, aquesta afirmació és certa. Per a Garcés, els hereus poètics de Maragall (i de Verdaguer) són: Josep Pijoan, Francesc Pujols, Josep Lleonart, Carles Soldevila i Josep Sebastià Pons. I, entre els posteriors, que, com bé diu Enric Casasses, també tenen la influència de Pujols, hi situa Joan Salvat Papasseit i Josep Mª de Sagarra: «Pijoan ha heretat de Maragall aquest sentiment fonament religiós que presideix tota la seva poesia. Pujols n'ha heretat l'acostament al poble. El maragallisme de Lleonart té, millor, un caire psicològic» (Garcés 1).

Sobre el Pujols poeta hereu de Maragall hi ha una afirmació de Folguera molt interessant. L'any 1918 diu:

Carlos y Ferran Soldevila, como antes y por distintos motivos Francesc Pujols, son discípulos fatales a la estética de Joan Maragall: Pujols con su maliciosa beatería de la sinceridad, y los Soldevila con el equilibrio de la sinceridad y el porte [...]. Maragall, que tampoco tenía el orgullo del canto único, estaría contento de ver la feliz solución dada a su problema, como así mismo se horrorizaría, de la solución Pujols, que él no supo ver en su vida. (Folguera 10)

Folguera s'adona que rere els poemes de Pujols hi ha, en molts casos, una ironia «destructora». Una voluntat de superar la poesia lírica tot imitant-ne les formes. I en això hem de dir que, a banda de tenir relació amb el seu humorisme, s'ha de vincular amb la seva reivindicació final (com en Ruiz) del Mara-

¹⁴ També el periodista Josep Mª Planes, l'any 1935, considerava que Pujols era, sobretot, un poeta: «Quan temps a venir, els homes s'encarin amb l'obra neta i pelada de Francesc Pujols i hagi arribat l'hora de jutjar el valor i la potència intel·lectual d'aquest gran home, no sé pas quin serà el fall de la posteritat. Per a mi, i suposo que per a molta gent, Pujols és un enigma. L'únic que veig clar és el seu temperament de poeta. Però, tant li fa: ambiciós, desconcertant, estrafolari, Francesc Pujols és una glòria de Catalunya. Com a català, em sento orgullós que aquest home hagi nascut al meu país» («Francesc Pujols»).

gall més tràgic –i de la vàlua de Verdaguer. Del valor de l'art tràgic per a la contemporaneïtat. Amb la necessitat d'anar a l'arrel que és la realitat i no pas la bellesa. Per això la importància del sonet «A Vós» com a signe d'una voluntat de canvi.¹⁵

I en fer aquest canvi apareix, o millor dit, reapareix, el Pujols que rellegia els articles de Maragall al *Diari de Barcelona* amb la seva obra i activitat filosòfica i de crític d'art. En Pujols, ara, la influència del Maragall intel·lectual es posa per davant de la del Maragall poeta.

De la bellesa i de l'art

El primer concepte clau que, d'ara endavant, apareix (mirant la veritable influència de Maragall sobre Pujols) és el de bellesa. L'any 1907 Maragall diu a Pujols que a ell li interessa més l'art primitiu que el clàssic: «L'ànima de vostè sempre s'entendrà millor amb els primitius que amb els clàssics; i en això em sento ben germà de vostè, que dels clàssics sols em penetren els moments de primitiu que a voltes es transparenten meravellosament a través de la composició i de la tècnica» (*Epistolari* 193). Per a Maragall, allò important de la poesia de Pujols no és la forma (ara propera a la poesia popular ara propera a Petrarca), sinó el fons (que li dona vida i caràcter). Aquest fet serà primordial quan Francesc Pujols faci la seva definició de bellesa; sobretot si tenim en compte el que Maragall, sobre el mateix tema, deia a Pijoan:

Però en l'artista verdader [...], hi batega el sentit directe de la vida que pitja enfora al través de tot lo sobreposat. L'ideal és el que dèiem amb vostè: arribar a un grau de consciència artística que ens doni força per eliminar despiadadament tot lo postís, baldament restin sols quatre paraules cantades amb emoció real, amb la seguretat de no haver perdut ni un gra de glòria, al contrari, d'haver guanyat la de saber sacrificar la mola de les nostres vanitats literàries o dels nostres prejudicis d'escola. (*Epistolari* 18-19).

La força de la bellesa ve de dins (dels fons) i no pas de la forma. Per això, a diferència del Noucentisme orsià, per a l'estètica de Pujols allà on hi ha bellesa no és en el Passeig de Gràcia, que imposa les seves normes i simetries a la força de la natura, sinó a Les Rambles, que s'han construït sobre les formes produïdes per la natura: pel torrent sobre el qual s'han construït el passeig ciutadà (*Les arts i els artistes* 199-212). Així doncs, no s'ha de definir la bellesa per la gràcia, la simetria o l'elegància (que en són qualitats secundàries o formals), sinó per la seva força; pel temps (que és moviment) i per la intensitat de l'emoció (41-49). I aquesta visió és oposada a la de d'Ors –al platonisme i al Noucentisme, com queda ben clar en el que Pujols escriu per a *l'Alamanch dels Noucentistes* l'any 1911– i és hereva de Maragall.

El primer article en què Pujols parla de Maragall data de 1912. Va ser publicat a la *Revista de Catalunya* i tracta sobre la representació de *Nàusica* de Joan Maragall. Pujols comença dient que Sòfocles, Èsquil

15 Pujols contà a Bladé (151, 159) que: «Decididament, el meu amor per la veritat [la filosofia] va començar pel meu amor a la bellesa [la poesia]. [...] Jo volia arribar al coneixement de la veritat, de tota la veritat de la terra i la del cel».

i Eurípides es van repartir l'herència artística d'Homer. Èsquil es va quedar amb la grandesa, Sòfocles amb l'harmonia i Eurípides amb la gràcia, i aquestes són les tres qualitats que hom cerca en l'art tràgic. Maragall, afirma Pujols, és capaç de retornar al riu d'Homer i de posar totes les virtuts de l'art tràgic juntes altra vegada: «amb tot el seu deler i amb tot el seu cor, va guarnir pels fills de Catalunya, una gloriosa festa teatral, on plens de nova vida saltessin i ballessin noblement tots els tresors homèrics» («Nausica» 42). Val a dir que Joan Maragall va ser més crític amb la seva obra, en tenia tot un altre concepte. A Pujols li escriu: «Ahir vaig acabar la *Nausica*; al capdavant potser no haurà resultat més que un entreteniment. Que hi he posat quelcom de viu, ho sé segur; lo que no sé és si això hi haurà restat de viu. En fi, ja està fet; però tinc molts dubtes en portar-ho al teatre; perquè em temo que allí s'acabaria de morir lo que no hagués mort a l'escriure-ho» (*Epistolari* 121).

L'any 1909 Pujols i Maragall coincideixen com articulistes al número 9 de la *Revista Catalana*. Maragall hi escriu «La dona d'aigua» i Pujols fa un pas decisiu cap a la seva teorització estètica en l'article «Les cinc belles arts». Si a les cartes amb Maragall fa explícita una idea de bellesa que mantindrà, ara, el primer pas per donar contingut a aquesta idea, consisteix a refer el sentit i el valor de les denominades «belles arts».¹⁶

És un pas més en què Pujols seguirà Lessing per distingir entre les arts basades en el temps i les que es basen en l'espai, afegint que, en les dues primeres (música i poesia), el valor no depèn de la matèria amb la qual es fan. I, posteriorment, el 1912, dirà que hi ha set belles arts ja que afegeix a les cinc habituals (la música, la poesia, l'arquitectura, la pintura i l'escultura) la dansa i la mimètica (o art de la imitació).¹⁷ Aquest 1912 Pujols considera que ja ha entrat de ple en l'etapa d'investigació a partir del que ha après de Maragall («El castellano» 11): el poeta ja ha donat pas al filòsof i al crític d'art.

En conseqüència, la primera lliçó de Maragall que desplega Pujols és la que ens diu que la bellesa és filla de l'harmonia-viva, i que després arrodoneix rellegant-la amb les teories de Francesc Xavier Llorens i Barba i Manuel Milà i Fontanals. Però també comparteix amb Maragall tres altres aspectes fonamentals del seu pensament. Primer, la importància de Gaudí (de la seva religiositat i de la seva obra). Segon, la necessitat de fer de la literatura i de l'art catalans una literatura i un art homologables arreu del món. Tercer, una de les idees més populars de Pujols, segons la qual «el pensament català rebrota sempre i sobreviu als seus il·lusos enterradors», que és la que Dalí, el 1982, va posar al monument que dedicà a Pujols.¹⁸ Aquesta mateixa idea és la que Maragall va transmetre a José Ortega y Gasset l'any 1910 en dir-li que no es faci il·lusions, que el catalanisme no desapareixerà, que tindrà dies més bons i dies més dolents, i que quan sembli que tot s'ha acabat tot tornarà a començar, com ha passat al llarg de la història (Navarra 35-41).

¹⁶ Val a dir que, en aquest mateix número de la revista, Jaume Pahissa, futur i bon company de viatge en el «maragall-jar» de Pujols, hi escriu sobre la música. Un article en què parla de Wagner i del *Tristany i Isolda*.

¹⁷ Una art mimètica seria la oratòria que vindria a ser «la imitació-de-si-mateix».

¹⁸ Aquesta idea és transversal en l'obra de Pujols, però una de les versions més poètiques que en dona és la que l'any 1918 li serveix per cloure l'article «El repòs actual de la ciència catalana» (98): «És un toc d'atenció que des de la nostra modesta esfera dem als catalans, que mentre el temps passa i la mentida balla, ronquen com un soc, amb el cap damunt el coixí de l'error, a l'ombra dels ideals forasters com els pagesos que fan la migdiada a sota les oliveres que planten al mig de la vinya».

Aquestes quatre idees són vertebradores de tota l'obra de Pujols i de la seva activitat i del seu pensament polític; i són nascudes a l'empара de la influència de Maragall.

De l'hegemonia: la política

Una altra qüestió és com va influir Maragall en les idees polítiques de Pujols. En aquest àmbit, cal destacar una obra i una idea transversal. L'obra és la sarcàstica *El mal del separatismo catalán* (1906) i la idea és la de l'hegemonia política dels catalans mitjançant el procés de «maragallejar» Madrid i, després, Europa («Los tres destinos»). Ambdues, l'obra i la idea, s'aniran desplegant al llarg de tota la seva obra i vida i, de manera molt significativa, a partir dels dos volums de la *Història de l'hegemonia catalana en la política espanyola* de 1926.

En Pujols el projecte filosòfic és inseparable de la vida i, per tant, també ho és del projecte polític. D'un projecte polític que naix amb l'impuls de la Mancomunitat de Catalunya i que es transformà després del 1939. Un projecte que és constantment reflexionat; per exemple, quan en el moment de la Guerra Civil Pujols s'acosta a ERC, i quan en parlar de Guimerà i de Pitarrà els analitza a partir de la seva visió política (des del catalanisme del primer i del federalisme del segon) i no només des de la perspectiva artística («Àngel Guimerà» 4).

Pujols era un dels poetes hereus de Maragall: ell mateix es va autodefinir com a tal. També Tomàs Garcés, l'any 1928, a la conferència que va pronunciar a la Bisbal d'Empordà, va dir que és en l'obra de Pijoan, de Pujols i de Lleonart on aquesta influència és més clara, sense oblidar-se de Carles Soldevila i de Josep Sebastià Pons. I és cert que durant anys les seves poesies es van anar difonent i publicant en reculls monogràfics (Schneeberger i Garcés) i en revistes comarcals (*Libertat*, de Palafrugell, l'any 1907; *La Montanya* de Camprodón, el 1919; *Baluard de Sitges* el 1921; *L'Avi Muné* de Sant Feliu de Guíxols el 1924; la *Gasetta de Vilafranca*, l'any 1928; etc.).¹⁹

Ara, però, veiem que la influència de Maragall es va infiltrar en tota l'obra de Pujols. També en el seu pensament polític. Per a copsar-ho, hem de parlar de tres amics amb una clara complicitat política i cultural: Casas-Carbó, Pahissa i Pujols. Tres amics que creen complicitats a través o, millor dit, a l'empара de Maragall. Què defensen? Un compromís amb el present que és doble: cultural i polític. Cultural, perquè cal crear un art i una música (ja que parlem de Pahissa) plenament contemporanis. Polític, perquè aquest fet és indescindible d'un internacionalisme que és «germanor entre els hòmens i les dones de tots colors» (Casas-Carbó).

En aquest sentit, Pujols comparteix les idees polítiques i catalanistes de Casas-Carbó, qui, el 1935, publica *Blancs, negres, grocs* (*Blancs, noirs, jaunes*). *Oda a la germanor entre els homes i les dones*

¹⁹ A la premsa Pujols solia publicar-hi poemes del seu llibre, però en alguna ocasió publicà noves poesies; per exemple, «Divendres Sant».

de tots colors. Un manifest en pro de l'humanisme internacional, des de la pluralitat, amb música de Jaume Pahissa, en el qual se'ns diu que aquest projecte arrela en l'esperit de Sant Francesc i de Joan Maragall.

Què es vol? D'entrada, una federació dels estats europeus, que ha de seguir la proposta d'una federació neollatina i mediterrània que parteixi de la reconstitució (política) de la península ibèrica (segons els plantejaments fets a *El problema peninsular* l'any 1933), i una concòrdia mundial. I és que «la crise de l'Europe est une crise de renaissance» (Casas-Carbó 29). I és que, després de la Guerra Mundial, era clar que el model havia de canviar. S'ha d'imposar la fraternitat davant de la dominació. Pujols odia la guerra:

Nosaltres detestem i detestarem sempre la guerra en general i les guerres en particular, primerament perquè tanta ignorància i tanta incultura suposa en el que la provoca com en el que l'accepta, i, segonament, perquè tots sabem de sobres, per experiència, que les idees que porten la veritat a les entranyes triomfen millor desarmades que armades fins els dents. («Apocalipsi» 4)

Aquesta idea ve parella de la seva visió de la ciència com un punt d'unió entre totes les cultures ja que les seves veritats, tot i que puguin canviar, són universalment acceptades: permeten la construcció d'una visió en comú de la vida i de la realitat i d'un treball en comú en el camí de les seves investigacions. La unió en i des de la pluralitat.

Aquestes propostes, però, topen, després de la Guerra Civil i de la Segona Guerra Mundial, amb la realitat. Pujols és sempre molt optimista i creu en el progrés. No obstant això, el context, a la dècada del 1950, ha canviat radicalment –i de manera molt específica per als catalans i per a la cultura catalana. L'any 1956, per exemple, el filòsof Rodolf Llorens escriu sobre la política i la llengua dels catalans i de Catalunya des de l'exili: «La gravetat dels moments que estem vivint, o en què ens estem morint com a poble no permet amb especulacions d'onda llarga que freqüentment són una manera com una altra de mamar-se el dit i de beure a galet, si no una evasió i traïció al moment present» (165).

En aquesta mateixa època Pujols copsa que Catalunya no és (i segurament no tornarà a ser) un subjecte polític. Això el portà a intentar traslladar la seva proposta partint d'un nou marc de projecció: la cultura castellana. També Catalunya s'ha castellanitzat, diu; tot i que el marc de referència continuava essent la cultura catalana (*Homenaje*), i arribà a parlar d'un nou iberisme. Però sembla que no rebé suport ni va trobar un clima adequat. Abans de morir referma a Dalí que l'art és la cosa més important de la vida (Terricabras 144); i, el 1960, diu que potser hauria d'escriure els seus llibres en anglès:

Veient-me amordaçat com un gos després d'haver passat cinquanta anys estudiant el que la ignorància dona per sapigut. I he fet un llibre amb les meves idees generals que publicaré en castellà a l'Amèrica del sur i en anglès a la del nord. Així sortiré d'una vegada d'aquest carrer sense sortida que fa que les meves idees religioses situades entre la superstició i l'ateisme siguin publicades arreu del món menys a Espanya i a Rússia. (Carta de Francesc Pujols a Joan Cortés, 1960)

Abans d'arribar a aquestes conclusions, però, cal fer una ullada més ampla del que comenta durant la Guerra Civil a redós de la pregunta que es feia Alfons Maseres sobre per què Europa no agafava el toro per les banyes. Cosa que permet veure, molt millor, la complexitat del personatge. Pujols diu:

Aquest continent únic i universal, que ha fundat no sols la cultura més alta coneguda, sinó l'única que ha assolit el títol de clàssica, que vol dir model insuperable, amb l'art, el dret i la ciència, avui, per estrany que sembli, acostumats com estem des de petits a la perpètua grandesa europea, que semblava que no s'havia d'acabar mai, ha passat a la història. Perduts tots els seus ideals, que han triomfat arreu del món, de la manera més gloriosa i merescuda, fent-lo passar d'antic a modern, situant l'home en l'espai per mitjà de l'astronomia, i en el temps per mitjà de la història, només li queda un ideal, que és el més pobre de tots perquè només vol riqueses, com tots els ideals de la vellesa i de la decrepitud. («La invocació» 4)

És ara quan compara l'actitud d'Europa amb la de l'Espanya que es resistí a perdre les darreres colònies, quan ja eren perdudes. No obstant això, Pujols continua aferrant-se a la idea que hi haurà una sortida cap a la llibertat i la plenitud i que Catalunya hi ha de jugar un paper central. És aquesta, però, una visió que gairebé s'ha diluït del tot a finals de la dècada del 1950, tot i l'article «Los tres destinos de España», publicat el 1961.

Crisi de l'humanisme i de la política

En la segona meitat de la dècada del 1930 escriu un tercer article sobre el tema, a *Mirador*, que és ben clar a l'hora d'entendre per què mai no perd l'optimisme. Segons Pujols, no hi ha una crisi. La nostra cultura és molt ferma i molt més científica que en cap altra època, però la cultura no ha arribat a tothom, tot i haver donat grans fruits: «no ha arribat a ser prou extensa a pesar de la seva intensitat» (*Articles* 161). Per tant, «el pòsit científic que avui com avui posseeix la humanitat civilitzada, és suficient per donar a l'home que la posseeix, un concepte de la vida que l'aparti de tota mena de lluites inútils» (3). I és en el mateix moment en què escriu aquestes reflexions quan també redacta la primera versió de l'*Hiparxiologi o ritual de la religió catalana*. Per què és important aquest fet? Per dos motius. Primer, perquè crea una línia de continuïtat entre el que hem vist que escrivia a *El Diluvio* l'any 1906, quan diu que l'individu és algú en un constant procés de transformació. Segon, perquè el ritual ha de permetre, a través del teatre (com a eina política i de democratització), fomentar la permeabilitat entre les petites elits (que saben molt) i el conjunt de la societat (que sap poc). Una vegada més emergeix el liberalisme de Pujols i la seva manera de cercar el punt dolç per a seguir avançant. No debades, l'article del 1906 que hem citat se situa entre els conservaduristes i els revolucionaris («La glòria»), l'any 1938 escriu «Apocalipsi i apoteosi», i se situa entre els espiritualistes i els mecanicistes a «La religió i la mecànica». Hi diu que cal trobar l'espai de convivència entre els oposats. És a dir, trobar el punt dolç. Que això és el que vol la seva «ciència de l'existència, o ciència universal del món». Per això, el filòsof ha de cercar un punt o un horitzó en què:

La contemplació del món imparcial i serena, per damunt dels nostres ideals i de les nostres passions, per damunt dels nostres interessos i dels nostres sentiments, que manta vegada ens ceguen més que els nostres

interessos, per materials que siguin, ens ensenya quelcom que els dos partits que es parteixen el món no volen ni mirar. («La religió i la mecànica»).

No debades, des de ben jove dirà que el catalanisme ha de trobar el punt dolç entre Torras i Bages i Valentí Almirall i, a la dècada del 1950, que ni el model soviètic ni el model nord-americà no són els adequats. (Cuscó, *Francesc Pujols* 23-42).

Aquest breu recorregut ens permet veure com Pujols adapta i readapta, fa flexible el seu pensament adequant-lo al context. Com posa per davant de tot (de les circumstàncies) la seva perspectiva política i humanística per influir en cada situació.

Retorn a Maragall (i a d'Ors)

Hi ha dos vessants de l'obra de Joan Maragall que Pujols ataca per separat. En primer lloc, el del poeta (al qual li va costar d'aconseguir el reconeixement) i, en segon lloc, el de periodista, que és la que li va donar més projecció i una ràpida influència en la societat (Bladé 129-131). De la mateixa manera que la influència de Maragall es bifurca en Pujols en un doble sentit: com a influència conceptual i com a influència política.

Els darrers escrits de Pujols retornen a la figura de Joan Maragall amb aquestes perspectives i, d'aquesta manera, es tanca el cercle iniciat a les beceroles de la seva trajectòria intel·lectual.²⁰ Un cercle que ha estat constantment treballat. Francesc Pujols recorda que, a finals de l'any 1938, just abans de marxar a l'exili, va fer a l'Ateneu Barcelonès la conferència «El meu mestre, Joan Maragall» (Bladé 396-397), que seria la continuació de la que havia fet l'any 1934 i que portava per títol «Vida i obra de Joan Maragall» (374).²¹

A les dècades dels cinquanta i dels seixanta, hi ha una redescoberta de d'Ors i de Maragall. Així, aquell Pujols que des del 1907 s'oposa als ideals de *La Ben Plantada* retorna a d'Ors a partir de la seva angeologia o filosofia dels àngels (Pujols, *Homenaje*; Cuscó, «La poètica»). I dirà que, en aquest punt, tant ell com d'Ors recuperen la figura de Maragall en redescobrir que «vamos a mostrar el fruto de la flor de la semilla que encierra el principio de identidad de la naturaleza del ángel y del hombre» («El mes de los ángeles» 6). Aquesta idea de l'ésser humà com una forma de vida situada entre la natura i l'eternitat, que és un camí d'espiritualització de la vida que es resol en la figura de l'àngel és parella, per exemple, de la visió de Pico della Mirandola, per a qui l'ésser humà es troba entre la bèstia i l'àngel i la seva tasca és arribar a aquets últim. Salvador Dalí va agafar aquesta filosofia per a la segona etapa de la seva obra, la que ell denominà «surrealisme clàssic»:

20 Entre 1961 i 1963 es publiquen quatre articles de Pujols dedicats a Maragall: «Las tres potencias del alma»; «El castellano de mi maestro»; «Los tres destinos de España» i «Homenaje de Francesc Pujols al maestro Juan Maragall» (publicats a *Revista Gran Via*) i «El libro de las criaturas» (que sortí a la *Revista Europa*).

21 A aquests records de Pujols, hi hem d'afegir que l'any 1937 havia fet la conferència «La vaca cega» a la Sala Syra de Barcelona, una obra de la qual en diu que tot i la seva fama Maragall mai no en va estar del tot satisfet.

Hoy ser catalán es tener la mayor suerte cara al porvenir [...] El filósofo catalán Raimundo Lulio, alquimista, metafísico, que escribió *Los doce principios de la filosofía*, místico y mártir [...] Cómo él, creo en al transmutación de los cuerpos. Estoy seguro de que nuestra capacidad de delirio conducirá un día al pueblo catalán a los más altos destinos mediante los poderes de la imaginación paranoica. Según otro catalán, Francisco Pujols, hay en nosotros un ángel que no puede ver la luz sino tras una larga serie de mutaciones [...] El pensamiento que alcanza las fuentes más profundas. Y yo le confiero la fuerza de la toma de conciencia. (Dalí 214-15)

De fet, la importància de l'àngel per a una visió espiritual de la vida, tant Pujols com Maragall la retroben en Gaudí (per a qui l'àngel és capaç de veure les coses directament en tres dimensions). Per tant, segons Pujols, cal felicitar-se pel fet que la visió poètica de Maragall (i la creadora de Gaudí) finalment, en el centenari del naixement, hagi estat fructífera: «Celebramos, pues, el centenario del nacimiento del maestro, contemplando el alma del gran poeta inserta en lo más íntimo del pensamiento filosófico tradicional de Cataluña» («El mes de los ángeles» 7).

En parlar dels destins d'Espanya posa costat per costat Auguste Comte i Joan Maragall i defensa l'aposta per un iberisme renovat i per una Europa unida i la idea que «el anhelo de la paz universal inspiró siempre al profeta que nunca pudo comprender la guerra a que la humanidad está sujeta por la ignorancia en que vive» («Los tres destinos» 6).

Hi ha una relació agredolça entre d'Ors i Pujols, però un retrobament a través de Maragall. I és cert, com reconeix Pujols, que hi ha un fet en què no discuteixen: la importància de l'art per a la vida humana («Las tres potencias» 8). En aquest punt coincideixen, per exemple, amb John Dewey i Rodolf Llorens, per als quals no hi ha una veritable democràcia sense un art fort. Així, aquell pensament que comença en la visió poètica de Maragall i que cerca la seva màxima expressió en l'art és ben pròpia de l'època en què Pujols va viure i desplegada i defensada des de perspectives ben diverses dins i fora de Catalunya.

Bibliografia

Bladé, Artur. *Francesc Pujols per ell mateix*. Brau, 2006.

Cases-Carbó, Joaquim. *Blancs, negres, grocs (Blancs, noirs, jaunes) Oda a la germanor entre els homens i les dones de tots colors*. Llibreria Catalònia, 1935.

Cuscó, Joan. «La poètica de Joan Maragall en la filosofia d'Eugeni d'Ors i de Francesc Pujols». *Joan Maragall, paraula i pensament*, ed. de Josep M. Terricabras. Documenta Universitaria, 2011, p. 271-281.

— *Francesc Pujols rellegit. De filosofia, art i vi*. Scialare, 2018.

Dalí, Salvador i Parinaud, André. *Confesiones inconfesables*. Mundo Actual de Ediciones, 1975.

Dieste, Enric. «Las belles mentes de aquí». *Baluart de Sitges*, núm. 596, març 1913, p. 3-4.

Ferré, Imma. «Maragall, corresponsal d'Enric de Fuentes i Diego Ruiz: dues cares del mestratge literari». *Haidé*, núm. 4, 2015, p. 19-40.

Foix, J. V. *Catalans de 1918*. Tusquets, 2018.

Folguera, Joaquim. «Libros de poesía, III». *La Publicidad*, núm. 14149, 25 ag. 1918, p. 10.

Garcés, Tomàs, ed. *Els poetes d'ara. Francesc Pujols*, Edicions Lira, 1923.

Gasch, Sebastià. «Una gràcia de qualitat, per l'amor de Déu!». *ANTI. Full Mensual d'Arts i Lletres*, núm. 1, 1931, p. 3-4.

Ginzburg, Carlo. *El hilo y las huellas*. Fondo de Cultura Económica, 2010.

Hurtado, Amadeu. *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps*. Editorial Xaloc, 1956.

Llorens, Rodolf. *D'art, política i cinema*, ed. de Joan Cuscó, Afers, 2019.

Manzano, Rafel. «Maragall, visto por su familia». *Revista de Actualidades, Artes y Letras*, núm. 325, 1958, p. 24-25.

Maragall, Joan. *Epistolari. Obres Completes de Joan Maragall*, vol. XXIII. Sala Parés Llibreria, 1936.

—*Traduccions. Obres Completes de Joan Maragall*, vol. XXI. Sala Parés Llibreria, 1935.

Maragall, Josep Anton. Carta a Francesc Pujols, 1935. Fundació Francesc Pujols 581.

Navarra, Andreu. *Ortega y Gasset y los catalanes*. Fórcola, 2019.

«Nòtuls». *Troços*, núm. 3, 1917, p. 4-5.

Ors, Eugeni d'. «Signe de Joan Maragall en la història de la cultura». *Epistolari. Obres Completes de Joan Maragall*, vol. XXIII. Sala Parés Llibreria, 1936, p. I-XXV.

Planes, Josep M. «Francesc Pujols». *La Publicitat*, 57, núm. 18847, 31 març 1935, p. 1.

Pujols, Francesc. «La gloria». *El diluvio*, núm. 11, 1906, p. 11.

— «Nausica». *Revista de Catalunya*, núm. 3, 1912, p. 42.

— *La religió i la moral*. Antoni López, 1921.

— *Història de l'hegemonia catalana en la política espanyola*. R. Tobella Impressor, 1926.

— «Divendres Sant». *El Francolí*, núm. 115, març 1926, p. 2.

— «Martorell». *La Campana de Gràcia*, núm. 3002, 1928, p. 4.

— *La «Rabassa Morta»*. Imp. Porcà, 1932.

— «Àngel Guimerà». *La Humanitat*, 17 jul. 1938, núm. 1994, p. 4.

- «Apocalipsi i apoteosi». *La Humanitat*, 5 ag. 1938, núm. 2010, p. 4.
- «La invocació a Europa». *La Humanitat*, 11 ag. 1938, núm. 2015, p. 4.
- «La religió i la mecànica». *Meridià*, núm. 31, 12 ag. 1938, p. 3.
- et alii. *Homenaje a Eugenio d'Ors*. Academia Breve de Crítica de Arte, 1955.
- Carta a Joan Cortés, 1960. Correspondència amb Joan Cortés (1949-1960). Fundació Francesc Pujols, capsa 30 (I).
- «Las tres potencias del alma». *Gran Via*, núm. 184, 1961, p.8-9.
- «El mes de los ángeles. Homenaje de Francesc Pujols al maestro Juan Maragall». *Gran Via*, núm. 482, 1961, p. 6-7.
- «El castellano de mi maestro». *Gran Via*, núm. 483, 1961, p. 10-11.
- «Los tres destinos de España». *Gran Via*, núm. 486, 1961, p. 4-6.
- «El libro de las criaturas». *Revista Europa*, núm. 502, 1963, p. 13.
- *Articles*. Quaderns Crema, 1983.
- *Llibre que conté les poesies d'en Francesc Pujols*. Pròleg de Joan Maragall. Quaderns Crema, 2004.
- *El mal del separatismo catalán*, ed. de Manuel Jorba, Fundació Francesc Pujols, 2007.
- *Les arts i els artistes. Francesc Pujols i la crítica literària i artística*, ed. de Joan Cuscó, Andana, 2017.
- Ruiz, Diego. «Oda a la llengua». *Baluart de Sitges*, núm. 332, 14 des. 1907, p. 3.
- *La Rabassa Morta: un episodio de la guerra social en Catalunya*. Imp. Porcà, 1932.
- Schneeberger, Albert R., ed. *Anthologie des poètes catalans contemporains depuis 1854*. J. Povolozky & C^a, 1922.
- Terricabras, Josep M., ed. *Realitat i veritat en Francesc Pujols*. Documenta Universitaria, 2015.
- Verdaguer, Mario, *Medio siglo de vida íntima barcelonesa*. Guillermo Casals editor-UIB, 2008.

Rebut el 31 de juliol de 2019

Acceptat el 1r de novembre de 2019